

BOGNÁR BULCSU PHD, HABIL.

bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

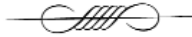
egyetemi docens (PPKE, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet)

Szabó Dezső korszerűsége és korszerűtlenségei

Kísérlet az életmű tudásszociológiai elemzésére

The modernity and anachroism of Dezső Szabó

An attempt to interpret his oeuvre from the perspective of sociology of knowledge

ABSTRACT

The paper interprets the oeuvre of Dezső Szabó from the perspective of sociology of knowledge. It deals with the question how his point of view reflects the stream of theory of his age and his own social position that determined his intellectual awakening and worldview. Besides, the paper copes with the question what kind of ideological positions open the social effects – as determinism of the structure of thinking – for the interpreters of the age. Furthermore, the paper deals with the question what are the main characteristics of the historical and sociological constructions of Dezső Szabó and what makes him the most considerable publicist of the period between the two world war in Hungary.

KEYWORDS

history of theory, sociology of knowledge, social semantics, ideology

DOI 10.14232/belv.2019.3.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.3.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Bognár Bulcsu (2019): Szabó Dezső korszerűsége és korszerűtlenségei. Kísérlet az életmű tudásszociológiai elemzésére. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 3. sz. 39–58. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A XX. század magyar eszmetörténetének jelentős alakjai közül kevés szerző munkássága osztja meg annyira az értelmezőket, mint Szabó Dezső. A már életében is nagy vitákat kiváltó szerző utóélete pedig egyenesen tudatos hamisításokkal terhelt. A rendszerváltás is csak elindította azokat az eszme- és politikatörténeti erőfeszítéseket (GRÓH 2002, PETRIK 2003, 2005, 2008, 2009; KOVÁCS 2010, 2014), amelyek az 1945 utáni kultúrpolitika tendenciózus értékeléseit (*A „népi” írókról* 1958, NAGY 1964, HUSZÁR 1984) igyekeztek a tárgyyszerűbb olvasatok irányába elmozdítani.¹ A mai értelmezők számára legalább ilyen izgalmas vizsgálódást jelenthet, ha megkísérelnénk ezen torzítások, negligálások és a jelenbeli szándékok motiválta értelmezések jellemzőit felszínre hozni. Egy ilyen elemzési irány nagyban hozzájárulhatna ahhoz, hogy a különböző ideológiai szekértáborok mostani pozícióit megértsük, hiszen Szabó Dezsőhöz, vagy a két háború közötti népiekhez fűződő viszonyon keresztül az ideológiai pozíciók és annak strukturális jegyei is jobban értelmezhetővé válnának.

Jelen írás azonban mégsem ezt, hanem egy harmadik irányt választ, amikor Szabó Dezső közírói munkásságának társadalmi meghatározottságait elemzi. A tanulmány azt a kérdést igyekszik körbejárni, hogy Szabó perspektívája mennyiben viseli magán korának eszmeáramlatait, és mennyire tükrözi azt a sajátos társadalmi pozíciót, ami szellemi ébredését és világlátását meghatározta. Másfelől arra keresi a választ, hogy a társadalmi hatások, úgy is mint, a gondolkodás strukturáit meghatározó determinizmusok, milyen ideológiai pozíciókat nyitnak meg a kor értelmezői számára. Harmadrészt azt a kérdést fogalmazza meg, hogy ezeken a feltárandó meghatározottságokon túl miben ragadható meg Szabó Dezső sajátos értelmezése, vagyis mi avatja őt a két háború közötti korszak egyik legjelentősebb közírójává, akinek életműve nemzedékek sorát orientálta.

A TUDÁSSZOCIOLÓGIAI PERSPEKTÍVA

A TÁRSADALMI TAPASZTALAT TÖRTÉNETI ÁTALAKULÁSA

A fentiekből kiderül, hogy az elemzésem elsősorban tudásszociológiai kérdéseket feszeget. Kiinduló tézisem tehát az, hogy egy gondolkodási rendszer magán viseli a társadalmi hatásokat, vagyis az individuális nézőpont mindig a kor társadalmi viszonyai, vagy szűkebben az osztályhelyzet és más társadalmi tényezők által meghatározott. Ezt a tudásszociológiai hagyományban (Jerusalem, Durkheim, Mannheim, Bourdieu, Luhmann stb.) osztott alapvetést alkalmazom Szabó Dezső szellemi pozíciójának megrajzolásához. Ebben az írásban elsősorban Mannheim Károly és Niklas Luhmann tudásszociológiájának belátásaira támaszkodva igyekszem közelebb kerülni az életmű megértéséhez. A mannheimi tudásszociológiai pozíció jelenti az elemzés előzményét. A marxi alapvetésekből kiindulva (ami a társadalomban elfoglalt osztályhelyzet és a politikai tudat között állít fel kauzális viszonyt), de azon túllépve, Mannheim amellet érvel, hogy nem lehet megállni az uralkodó osztályok egyes eszméinek érdekekhez kötődésének leleplezésénél, hanem a teljes, összideológiai pozíciókat kell összefüggésbe hozni a léttel (MANNHEIM 1996).

¹ A rendszerváltás előtt Budai Balogh Sándor tanulmányai (BUDAI BALOGH 1981, 1982) jelentik a kivételt. Ezeknek és a későbbi értelmezéseknek fontos előzménye az emigráció irodalma (pl. GOMBOS 1975), amely Szabó Dezső megközelítésében ellenpontot jelentett a kommunisták tudatos ferdítéseivel szemben.

A tudásszociológiai nézőpontból kiindulva úgy vélem tehát, hogy az ismeretek és szemléletformák létez köztöttségének tételével érvényesebben lehet megragadni a Szabó Dezső-i politikai perspektívát. Másképp fogalmazva úgy látom, hogy a folyamatok jelenkori és történeti alakulását az elméleten kívüli tényezők hatáselemzésének bevonásával tudjuk alaposabban megérteni. A szabói nézőpont differenciáltabb megragadásához ekképpen az szükséges, hogy láthatóvá tegyük, hogy a társadalomban elfoglalt pozíció milyen sajátos érdekhelyzetet eredményez, és az milyen sajátos perspektívában engedi látni a társadalmi valóságot. Arra összpontosítunk tehát, hogy ez a – többi léthelyzettől különböző – perspektíva milyen rálátást enged meg a társadalomra, és milyen – a léthelyzetből fakadó – értelmezést ad a világ kérdéseire.

Szabó Dezső közirói perspektíváján egyaránt nyomot hagy az életmű létrejöttékor fennálló szűkebb és tágabb társadalmi kontextus. Utóbbi alatt azt az alapvető társadalmi változást értjük, amit metaforikusan a francia forradalomhoz szokás kapcsolni. A modern társadalom kialakulásának hosszú folyamata a társadalom megragadásának évszázadok alatt rögzült nézőpontját teszi kérdésessé. A rendi társadalom primátusának megkérdőjelezése lerombolja a szellemi tájékozódás korábban megkérdőjelezhetetlen korlátait, és olyan perspektívát eredményez, ahol a pozíciók és az értékek újraértelmezése fogalmazódik meg. Mindez olyan új eszmét is szül, amelyekben a közösség integrálódásának korábbi birodalmi és dinasztikus perspektívája helyett eddig nem, vagy csak sokadlagos tényezőként jelenlévő ideológia kerül előtérbe. A nacionalizmus eszméje mellett (vö. ANDERSON 2006) az új korszak egy olyan individuális nézőpontot állít a középpontba, amely a modern társadalom integrálódásának új alapegységét képezheti.

Mindezen ideológiai változások hátterében leginkább a társadalmi rend megváltozott szerkezete áll.² Olyan döntő társadalmi változásról van szó, amelynek következményeképpen bekövetkezik a korábban magától értetődőnek tekintett társadalmi és szellemi tartalmak fellazulása. Ez új nézőpontok kialakulásának a lehetőségét eredményezi. Bizonyos értelemben a hosszú 19. század a forradalom jelentette kihívásokra igyekszik választ adni azokkal az új szellemi pozíciókkal, amelyek újrajazolják az egyén és közösség viszonyáról gondoltakat is. Mannheim Károly úgy látja, hogy ebben az időszakban a két legerőteljesebb szellemi pozíció a romantikus konzervatív és a liberális racionalista megközelítés (MANNHEIM 2000). Ez a két, a jobb és bal oldali politikát meghatározó nézőpont hozza létre azt a dualizmust, amely homlokegyenest ellentétes magyarázatot és jövőképet fogalmaz meg és kínál értelmezési keretet a kortársak számára. A romantikus konzervatív közösséggel és a liberális racionalista individuumközpontú megközelítése egymással vetélkedő értelmezéseket szül a társadalom újjászervezésének kívánatos útjáról.

A társadalom integrációjának kérdése a kor kulcskérdéseinek egyike. A 19. század nemcsak új eszméket és identitásokat hoz magával, hanem a francia forradalom után bekövetkező politikai és társadalmi válságok megoldása is szükségessé válik. A kor eszméi (nacionalizmus, individualizmus, illetve politikai síkon marxizmus, szociáldarwinizmus stb.) nemcsak újszerűségükkel, hanem radikalizmusukkal is jellemezhetők. Az ancime regime megtörése más vonatkozásban is átalakításokat hoz. A megszokott ismétlődése helyett a változás magától értetődőségét hozó új szemantika

² Nem állítom ezzel azonban azt, hogy társadalmi struktúra és ideológiai pozíció hatása egyirányú folyamatként írható le. Noha Mannheim inkább ezen az állásponton volt, Luhmann tudásszociológiája (LUHMANN 1993a) már számba veszi azt a hatásmechanizmust is, amikor az ideológiai változások hatnak a társadalmi struktúrára, vagy amikor az ideológiai pozíciók még egy korábbi társadalmi struktúra szemantikáját képviselik. (Ehhez vö. Luhmann leírását az „európai” szemantikáról [LUHMANN 1996, 1998. 879–958]).

(LUHMANN 1999, 2009, KARÁCSONY 1995. 119–136) az új helyzetekkel való szembenézés mellett a múltra való reflexiót is eredményezi. Az elmúltra való reflexió és az emlékezet (NIETZSCHE 1989, KOSELLECK 2003) a történetiség nézőpontját teremti meg. Ez nemcsak a szaktudomány megjelenését (Ranke és mások), hanem a jelenségek magyarázatára adott történeti, vagy genealogikus elemzéseket is megszüli, ahol az értelmezők a jelen felfejtésében a történeti hatások nyomait és azok determináló következményeit állítják a középpontba.

Ennek az alapvető átalakulásnak része az identitások változása is. A megváltozott társadalmi környezet új önértelmezéseket hív életre a társadalom makro- és mikroszintjén is. Mint utaltam rá, makroszinten egyre inkább elszakad a dinasztikus viszonyok kínálta önértelmezésektől, és egyre inkább a nemzeti narratíva, vagy a közös osztályhelyzet kínálta keretben írja le önmagát. A közösségi önértelmezés ezen szegmense újrakonstituálja az egyének identitásait. Az individuum ekképpen vagy a nemzet, vagy az osztályhelyzet által meghatározott közösség részeként értelmezi, és nevezi magát például magyarnak, románnak, németnek, vagy a munkásosztály, a polgárság stb. tagjának. A megváltozott identitáskonstrukció sajátos eleme az, hogy az írásbeliség kultúrájának új virtuóza (vö. LUHMANN 2005, BOGNÁR 2015), az értelmiség ezekre az identitásokra és egyúttal a társadalmi helyzetre is reflektálva új önértelmezéseket tud kialakítani. Ebben mindenekelőtt az a permanens válság játszik szerepet, amely a korszakban folyamatosan napirenden tartja a társadalom újraszervezésének, új típusú integrálásának kérdését. Ez a sajátos társadalmi helyzet és az értelmiség kevésbé rögzített pozíciója hozza magával azt, hogy e csoport tagjai – léthelyzetükből következően – vetik fel az új értelemdadás lehetőségét. Ez magyarázza az „*értékek átértékelésének*” (Nietzsche) szándékát és ez mentén érthető meg az a profetikus hang és váteszszerep, amely a korszak új átfogó és radikális értelmezéseiben jelen van.

SZABÓ DEZSŐ NÉZŐPONTJA ÉS ANNAK TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Aligha vitatható, hogy a 19. századi társadalmi változás új léthelyzeteket és identitás-konstrukciókat hozó hatása kimutatható a korszak sok más jeles alkotója mellett Szabó Dezső világlátásában is. Korának gyermeke ő abban az értelemben, hogy korának társadalmi viszonyait ő is válságként éli meg (SZABÓ 1996). Osztozik abban is a korszellemmel, hogy a válság megoldására immár neki is csak a modernitás jelentette új értelmezések kínálnak lehetőséget és magától értetődő az is a számára, hogy nem lehet az új problémákra régi típusú válaszokat adni (SZABÓ 2003). A gyors és alapvető változások elérésének vágya hozza magával azt a radikalizmust, amely alapjaiban kívánja újrendezni a társadalmi viszonyokat, tekintet nélkül évszázadok korábban kérdésessé nem tett önértelmezésével (SZABÓ 1991). „Korszerű” a tekintetben is, hogy a történetiség szempontja része a perspektívájának: ő is azok közé tartozik, aki folytatja (nálunk Kemény Zsigmonddal fémjelvezhető) azon hagyományt, amely a társadalmi folyamatokat immár a történeti fejlődés eredményeképpen értelmezi (pl. SZABÓ 2003. 136–145, 417–480). Ez vezet ahhoz, hogy Szabó Dezső a nyugati civilizáción túl a magyar társadalomfejlődés jegyeit és az egyes társadalmi csoportok e folyamatban betöltött szerepét is göröcső alá veszi (SZABÓ 1991. 149–166, 2003. 524–579, 752–782).

A Szabó Dezső-i perspektívának része a közösség és egyén viszonyának a korra jellemző újraértelmezése. A sok útleágazással jellemezhető munkásságának alapvető kérdése annak meghatározása,

hogy az individuumot milyen viszony fűzi a kollektivitáshoz. Az egyes alkotói korszakok ugyan erre a kérdésre különböző válaszokat adnak, de ezt mindig a társadalom új típusú integrációjának kikerülhetetlen kérdéseként tematizálja. A válaszadás pedig – a korszellemet idéző módon – egzisztenciális kérdésként, sorskérdésként jelenik meg, amely nem csupán a kollektivitás (az emberi közösség, a nemzet, a magyarság) alapvető sorsát, hanem az ehhez kapcsolódó egyént is meghatározza (SZABÓ 2003. 362–377). Ez a perspektíva pedig e tekintetben már magyarázza is azt a profetikus hangot, amely Szabó egész munkásságának jellemzője lesz. Az új értelemdadó pozícióját magától értetődően képviselve saját megközelítését az egész közösség számára kikerülhetetlen helyzetértelmezésként és a jövőre vonatkozó útmutatásaként értelmezi. E tekintetben is osztozva a korszellelem más képviselőivel (Nietzsche, Ady, Tolsztoj stb.)

Mindezen hatások azonban a gondolkodás struktúráinak csak tágabb, makroszintjét határozzák meg. Az életmű tudásszociológiai értelmezésekor tekintetbe kell venni a mezzo- és mikroszintű hatásokat is. Előbbinek a nemzedéki tapasztalatokat, utóbbinak a közvetlen társadalmi környezet hatásait tekintjük. A nemzedéki élmény foglalja magába azokat a hatásokat, amely a világ megtapasztalásának többé-kevésbé azonos mintázatait közvetíti egy generáció számára. A hangsúly itt azon van, hogy egy nemzedék tagjai olyan hasonló léthelyzetet tapasztalnak meg elsődleges hatásokként, amelyek a formálódó szemléletük alapvető forrásává válnak, mivel ezen impulzusok alapján alakul ki a világ megragadásának mintázata. („Az első élményekben benne rejlik az a tendencia, hogy természetes világképként rögzüljenek” – ahogy Mannheim fogalmaz [MANNHEIM 2000. 226]). Az élmények egy generációban való tipikus rögzülésének a nemzedéki közös társadalmi-történeti élettér ad lehetőséget. Ez eredményezi azt is, hogy az egyén az adott társadalmi-történeti egység sorsában részesedik.

Tehát a szellemi hatások megrajzolásában a nemzedéki élményeknek kitüntetett szerepe van. Szabó Dezső a századforduló forrongó ifjúságához tartozik. Annak a nemzedéknek a tagja, amely a millenniumi Magyarország hősi múltba forduló nézőpontjával szemben egyre inkább Nyugat felé tájékozódik, és melynek perspektívája már határozottan túlmutat a korábbi generációk által kijelölt mozgástéren. A perspektíva-váltás sok tényezőből fakad. Ez a nemzedék már a hazai viszonyok alaposabb ismeretével felvértezve értelmezi a magyar társadalmat, és az így nyert társadalomképet immár személyes tapasztalatok alapján tudja ütköztetni a nyugat-európai társadalomfejlődés sajátosságaival. A korabeli nyugati szellemi irányzatok hatása és annak adaptálása is ennek a generációnak a sajátja. Legfőképpen pedig ezen nemzedék szellemi ébredésének idejére esik, hogy jelentősebb megkésettiséggel, de Magyarországon is bekövetkezik a szellemi nézőpontok, Nyugaton már a 19. század elején jelen lévő, megkettőződése.

A magyar társadalomfejlődés és eszmetörténet sajátossága ugyanis az, hogy a közéleti diskurzust és a politikai elit nézőpontját egészen a 19. század végéig a liberális nézőpont primátusa jellemzi.³ Eszmetörténetileg a döntő változás akkor következik be, amikor a hagyományos elitet megrogyasztó agrárválság és a kapitalista átalakulásban nem a rendi társadalomban privilegizált társadalmi csoportok sikeressége új helyzetet eredményez. Ez hozza magával azt, hogy a hagyományos politikai elit egyes csoportjainak vezetésével kibontakozik az elvi antiliberális politikai képviselője (SZABÓ 1989a). A magyar konzervatív politikai gondolkodás megjelenése

³ A 19. századi magyar konzervativizmus lényegében a kor liberális felfogását követte a társadalmi reform tartalmait illetően. Sajátos jegye nem elvi síkon fogalmazódott meg, hanem a társadalmi reform gyorsaságát illetően (SZABÓ 1989a).

teremti meg azt az ideológiai dualizmust, ahol a jelen kérdéseire a romantikus konzervatív és liberális racionalista alternatíva fogalmazódik meg immár Magyarországon is. Szabó Dezsőék generációja az első nemzedék, amely ebben a szellemi közegben és a nyugati tapasztalatokkal, eszmékkel felvértezve igyekszik tájékozódni.

Ezen generációhoz tartozók közös jellemzője, hogy ebben a közegben reflektálnak a hagyományos nemesi elit és az újsütetű polgárság kettőssége által meghatározott helyzetre, és az ország pozíciójára a nyugati társadalomfejlődéshez viszonyítva. Az „*új idők új dalaival*” jelentkező Ady, a Nyugatosok új nemzedéke, a Vasárnapi Kör eszmei radikalizmusa, a Társadalomtudományi Társaság konzervatívjai (pl. Geőcze Sarolta), az anarcho-szindikalizmus hazai képviselői (Szabó Ervin, Batthyányi Ervin) egyaránt azt a nemzedéki léthelyzetet jelenítik meg, amely új módon fogalmazza meg a politikai közösség képviseletének a kérdését. Az eltérő irányok ellenére (itt a közös nemzedéki tapasztalatokon túl, a különböző osztályhelyzeteknek van elsősorban jelentősége) egyformán jelen lévő szándék fogalmazódik meg: a kor kihívásaira a korábbi generációkhoz képest radikálisan más választ próbálnak adni és a társadalom integrálódásának kérdését is alapvetően másképp fogalmazzák meg.

Megközelítésem szerint ez az a generációs közeg, amely Szabó Dezső szellemi pozícióját is alapvetően meghatározza. Rokon világlátásában az a generációs élmény, hogy a hagyományos nemesi elit nézőpontja immár nem képes adekvát válaszokat adni a társadalmi kérdésekre. A nemzet ezer évét saját történelmeként ünneplő rendi csoport világlátása elleni fellépés határozza meg Szabó Dezső korai közírói tevékenységét. Harcos publicisztikái, Adyhoz hasonlóan, a magyar ugar elmaradottságát ostorozzák, és a hagyományos elitnek a társadalom vezetésére való alkalmatlanságára mutatnak rá (SZABÓ 2003. 353–355, 362–377). Az országos ismertséget hozó munkák látszólag Szabó számára is azt az utat jelölik ki, amit a hasonló társadalmi csoportból érkező Ady számára is logikusan adódik.

SZABÓ DEZSŐ ÚTKERESÉSEI

PROGRAMTERVEK A NEMZEDÉKI ALTERNATÍVÁK SZORÍTÁSÁBAN

Mint láttuk, a hagyományos elit társadalomképének és politikájának tagadása Szabó Dezsőt az ekkorra már két pólusúvá vált közélet másik csoportosulásához, a nyugatosokhoz viszi. Annál is inkább, mivel a romantikus konzervatív nézőponttal szemben kínálkozó liberális racionalista perspektíva jelöli ki a századforduló után induló polgári radikálisok körének pozícióját. A Nyugat folyóirat vonzásában bontakozhat ki Szabó Dezsőnek az a közírói munkássága, amely nem csupán élesen támadja a hagyományos elit csoportjait (mindenekelőtt a politikai elitet és a nagybirtokosságot jelentő arisztokráciát) és szakrális intézményrendszerét (az egyházakat), hanem naprakészen reflektál a legújabb modern törekvésekre (a szimbolizmusra, a futurizmusra) is. Ezek a munkák avatják a szerzőt a modernitás egyik leghatásosabb szószólójává.

Másfelől Szabó Dezső szellemi pozíciója nem csupán a hagyományos elitel szembeni fenntartásokkal jellemezhető. Az erdélyi (kolozsvári) kismemesi családból származó szerző társadalomképe magán viseli e közeg csoportosságait és kiutkereséseit is. A társadalmi rétegnek a nemzeti hagyománnyal való azonosulása a szűkebb családi közegben együttjár 1848 szellemének élénk jelenlétével, és a nemzeti gondolat kurucos képviseletével (SZABÓ 1996, VERES 2013,

KOVÁCS 2014). Mindezeket a kondíciókat az Erdélyben erőteljesebb jelen lévő és a családban is alapvető tájékozódást jelentő vallásosság hatása egészíti ki. Ez (az Adynál is meglévő) gyerekkori, elsődleges szocializációs közeg (vö. BERGER–LUCKMANN 1998) teremti meg azt a gondolkodás struktúráit alapvetően befolyásoló léthelyzetet, amin a későbbi társadalmi hatások megszűrődnek. Ezek a társadalmi meghatározottságok magyarázzák azt a dinamikát, amely a saját világmentelmezését kereső Szabó Dezsőt a kétpólusú nyilvánosság hol egyik, hol másik csoportjához kapcsolja.

A társadalmi léthelyzet által konstituált útkeresés mutatkozik meg a fiatal Eötvös kollégista első nyugati élménye, franciaországi ösztöndíja kapcsán is. Fontosak számára az ott szerzett impulzusok, de a nyugati társadalomfejlődés személyes megtapasztalása érzékelhetően nem hat rá olyan revelációval, mint Ady esetében. Ugyan mindketten élesen szembesülnek a hazai elmaradottsággal, és maga Szabó is fontos szellemi impulzusokat kap itt, de Adynál jóval visszafogottabb a Nyugaton látottak értékelésében.⁴ Másfelől a nyugati társadalomfejlődés személyes megtapasztalása, annak minden modernsége ellenére, legalább annyira előhívja benne a kritikát, mint a pozitív értékelést. Ebben feltehetően az is szerepet játszik, hogy az individualitást közép-pontba helyező társadalomkép épp annak a társadalmi csoportnak a vezetőszeretét és annak a kollektivitásnak az érvényességét kérdőjelezi meg, amiből maga is származott. Azaz a tradíciót és a nemzeti társadalom folytonosságát megjelenítő nemesség és a nemzeti egység válik kérdésessé a Nyugaton tapasztalt társadalomfejlődés közegében.

Ezek a léthelyzetből következő meghatározottságok játszanak szerepet abban, hogy Szabó Dezső szellemi útkeresése azokra az irányzatokra talál rá, amelyek fenntartásaikat fogalmazzák meg a nyugati individualizmussal és a liberális társadalomeszménnyel szemben. Feltehetően a nemzeti tematika hangsúlyos képviseletével és a szűkebb családban jelenlévő vallásossággal magyarázható az, hogy a századforduló szellemi áramlataiból Barres nemzeti konzervativizmusa és Sorel hatalom-elmélete lesz rá legnagyobb hatással. A nemzeti társadalomra építő és a vallásosság társadalom-integráló szerepét megtartó barres-i nézőpont jól illeszkedik a társadalmi primátusát veszítő egykori kisnemesség léthelyzetéből következő szellemi pozícióhoz, amelyben a piedesztálra emelt nemzeti jegy mellett a tradíciót megjelenítő vallásosság is fontos szerepet kap. Másrészt a nemzeti közösség értelmezésében jelen van az az etnikai elv is, amivel e nézőpont követői a pozíciójukat veszélyeztető új társadalmi csoportokkal – elsősorban a korban nálunk a modern polgársággal azonosított zsidósággal – szemben is muníciót szolgáltatathat. Sorel elmélete pedig a hatalom értelmezésének azt a radikalizmusát jelenti, amely a döntő társadalmi változásokat célzó generáció számára is útmutatást adhat a mélyreható társadalmi reformjának véghez viteléhez.

E szellemi hatásoknak van szerepük abban, hogy Szabó pályakezdése nem csupán a lényeges társadalmi fordulatot akadályozó hagyományos elit, az arisztokrácia elleni támadásokkal jellemezhető, hanem Szabó Dezső közismertsége legalább ennyire függ össze azzal, hogy erőteljesen bírálta az új gazdasági elitben fontos szerepet betöltő zsidóságot. Támadva a kor többségi elvi liberalizmusának beállítódását, a zsidóság gazdasági térnyerésében össztársadalmi érdekeket veszélyeztető tendenciákat lát és az állami beavatkozás szükségessége mellett érvel. Szabó Dezső

⁴ Ebben feltehetően az is szerepet játszott, hogy amíg Ady csekély nyelvtudással és így szűk tájékozódási lehetőségekkel tudta a jelen Franciaországot értelmezni, addig Szabó Dezső anyanyelvi szintű nyelvismerete és a kortársakat is lenyűgöző széles műveltsége biztosította azt, hogy a korabeli szellemi áramlatokat mélységében fel tudja térképezni és differenciáltabb képet alakít ki a regionális különbségek vonatkozásában is.

nézőpontjában politikai antiszemitizmusa a nemzeti társadalom kollektív értékeinek és érdekeinek védelmében fogalmazódik meg, és a gazdasági versenyben alulmaradottak iránti szolidaritással áthatott.⁵ Az első világháború végétől kezdődően pedig a barres-i ideológiai pozícióval megegyezően Szabó Dezső is egy olyan etnikai elveken alapuló társadalomértelmezés mellett érvel, amely a közösséget kifejező csoportosulás (a magyarság) helyzetének javítását segítő radikális társadalompolitikát fogalmaz meg.

Jóllehet Szabó Dezső társadalomképében a francia szellemi hatások jelen vannak, a pályakezdéstől az utolsó írásokig, mégis túlságosan leegyszerűsítő értelmezés volna (és a tudásszociológiai pozíció komplexitását sem visszatükröző nézőpontot eredményezne), ha Szabót egyszerűen a barres-i politikai konzervativizmus magyarországi epigonjaként azonosítanánk (vö. SZABÓ 1989b). Ennek már önmagában is ellentmond a nyugatosok körében folytatott tevékenysége és elköteleződése a modernitás értékei mellett.⁶ Másrészt ezt az időszakot nem lehet csupán Szabó következetlenségeivel, jellemhibáival, vagy indulataival (a hagyományos Magyarország elleni harc szövetségkeresésével) magyarázni. Ugyanis ezekben az években e motivációk mellett felfogásának olyan elemei mutatkoznak meg, amelyek az alaki változások ellenére is folytonosságot mutatnak az egész életműben.

SZABÓ DEZSŐ KÍSÉRLETE A POLITIKAI IDEOLÓGIÁK SZINTÉZISÉRE SZELLEMI POZÍCIÓJÁNAK KIALAKULÁSA

Szabó Dezső nyugatos korszakát – tudásszociológiai elemzésünkhöz híven – annak az útkeresés részének tekintjük, amellyel nemzedékének alapvető kérdésére igyekszik választ kapni: a jelenkor válságos helyzetében hogyan biztosítható a társadalom integrációja. A válság leküzdésének radikalizmusa ugyan generációs élmény Szabó Dezső nemzedékének tagjai számára,⁷ de az azonos kiindulás még nem válaszolja meg a 'miként' kérdését. A vallásos kisnemesi középrétegből érkező, pályakezdő Szabó a társadalmi viszonyok alapvető átértékelését megfogalmazó programját ugyan először a hagyományos ellittel (az egyházakkal) szövetségben szerette volna végrehajtani,⁸ de ennek kudarca után gyorsan a másik póluson találjuk,⁹ változatlan szándékkal: megtalálni a radikális változás politikai szövetségeseit. Jászi Oszkár polgári radikalizmusa egy ideig ekképpen olyan alternatívát kínál a számára, amely nem csupán a közös ellenségeknek tekintett csoportokkal

⁵ Másrészt Szabó Dezső harcosan szemben áll a két háború közötti korszak politikai antiszemitizmusával (SZABÓ 1991. 483–532).

⁶ Ezeket az összefüggéseket és úgy általában Szabó Dezsőnek a Nyugat folyóiratbeli munkásságát (az 1911 és 1916 között ott közölt több mint nyolcvan tanulmányát!) Szabó Miklós más tekintetben tárgyyszerű, de végső értékelésében erősen tendenciózus értékelése nagyvonalúan átugrotta.

⁷ Sajátos módon ebben még a nemzedék konzervatívjai is osztoznak, amikor Geöcze Sarolták a korábbi generációk elvi liberalizmusával szakítva (ha nem is teljes mértékben előzmények nélkül), de alapvetően újszerűen nyúlnak a társadalom égető problémáihoz.

⁸ Erről a szándékról nem csupán a székesfehérvári időszak publicisztikája árulkodik, hanem *Az elsodort falu* azon szimbolikus jelenete, amikor Szabó egyik regénybeli alter egoja (Farkas Miklós) felkeresi a püspököt, hogy megossza vele megváltó társadalompolitikai koncepcióját és támogatását kérje annak megvalósítására.

⁹ Nyilván e kapcsolatkeresés kudarcának lényeges szerepe van az indulatait nem elfojtó Szabónak a Nyugat folyóiratban publikált egyházellenes kirohanásaiban (pl. SZABÓ [1912] 2003. 145–149).

és értékekkel (az arisztokráciával, a politikai elitel és az egyházak múltba forduló tradícionálisával) szemben jelent alternatívát, hanem tartalmi kapcsolódásokat is kínál. (Ez lesz az alapja annak az együttműködésnek, amelyet a pályáján végigtekintő Jászi utólag is az egész életére nézve fontosnak tekint.)¹⁰

Jászi radikalizmusa a szocialista (marxista) értelmezéssel vitatkozva igyekszik meghatározni azt a társadalmi csoportot, amelyre az új társadalmat építő programját alapozhatja. Megfontolandó társadalomelméleti érvekkel (és többek között Mannheim munkásságától sem függetlenül) úgy látja, hogy erre nem a munkásosztály, hanem a „*dolgozó szellemi középosztály*”, a társadalom tengelye alkalmas. Ez az a társadalmi csoport, amely a társadalom egészével kapcsolatban van, s amely rendelkezik azokkal a szellemi muníciókkal, ami a radikális fordulat véghezviteléhez elengedhetetlenül szükséges (JÁSZI 1918). Ez az a gondolat, amely mélyen hat Szabóra és annak egyfajta sajátos továbbgondolásával alkotja meg később immár saját, a parasztságra alapított „magyar forradalom”-koncepcióját.

Szabó Dezső formálódó elképzelése más tekintetben is magán viseli Jásziék körének hatását. Útkeresése ugyanis nem csupán a radikalizmus képviselésének legfőbb csoportját igyekszik megtalálni, hanem a társadalom integrálásának sikeres módját is. Az ekkor már a hagyományos társadalmi csoportokkal szakító Szabó feltehetően közös jegyeknek tekintette azt is, hogy Jászi olyan polgári radikalizmust képviselt, ami igyekezett a nemzetfogalmat is rehabilitálni. Kovács Dávid meggyőző elemzése arra mutat rá, hogy Jászi nem csupán kikerülhetetlennek tekintette a nemzet eszméjét a társadalom átalakítására, hanem elengedhetetlennek tekintette a magyar állam szuverenitását és a magyarság történelmi vezetőszeropének az elismerését is (KOVÁCS 2014. 51–55). Mindezek a jegyek alappillérei Szabó Dezső felfogásának is.

Szabó Dezső korszerűsége mutatkozik meg abban, hogy érzékelve a modernitás beköszöntét, magától értehető számára, hogy a korábbi integráló erők jórészt elveszítik a képességüket a társadalom egységének biztosítására. A kibontakozó individualizmus, az egymásnak feszülő társadalmi csoportok konfliktusa azonban mind olyan tényező, amellyel szemben szükségesnek tűnt számára a társadalom integrációjának megerősítése. A rendkívül művelt és kora szellemtörténetében jól tájékozódó Szabó számára ehhez Schopenhauer filozófiája teremti meg a fogódzókat (KOVÁCS 2014. 22–24). Szellemlfilozófiájának keresztény gyökereihez híven Schopenhauer a szolidaritás alapját a részvétben találja meg. Úgy látja, ez képes kimozdítani az egyre individuálisabban tájékozódó társadalmat az egoizmusából és képes megteremteni a társadalmi integráció alapjait.

A részvét és az ebből levezetett társadalmi szolidaritás lesz az a gondolat, amely kapcsolódásokat teremt Szabó Dezső gyerekkorának vallásos világtértelemezéséhez. Másfelől ez alapozza meg a szolidaritás kibontakoztatásának azt a koncepcióját is, ami sok szálon kapcsolódik Jásziék integráció-koncepciójához. Szabó Dezső részvétet hangsúlyozó belátása ugyanis egyfajta modern humanizmust fogalmaz meg, ami túllép az osztályok és nemzetek jelentette korlátokon, s az osztályok, nemzetek közötti konfliktusok helyett a pacifizmus politikájával igyekszik kibékíteni a szembenállókat, valamint az emberiség közös képviselését tekinti a sikeres társadalmi reform alapjának (SZABÓ 2003. 355–362).

¹⁰ Jászi a rá legnagyobb hatást gyakorló szerzők között sorolja fel Szabó Dezsőt. Ezzel nem kis fejtörést okoz a róla monográfiát író Litván Györgynek, aki belső konfliktusát azzal oldja fel, hogy kevésbé elegáns módon kihagyja a két szerző kapcsolatának ismertetését és értékelését a munkájából (LITVÁN 2003).

A schopenhaueri részvéten alapuló szolidaritás elképzelése és az ebből levezetett humanizmus ekképpen mutat párhuzamokat a nyugatosok körének nézőpontjával. Másrészt jól tükrözi azt a sajátos tudásszociológiai helyzetet, amely Szabó Dezsőt jellemzi. A radikális változást megcélzó nemzedéki élmény, a kor modernitásának hatása, és szűkebb csoportjának vallásossága egyaránt jelen van formálódó elképzelésében. Szabó Dezső a gyerekkor világának nemzeti tradicionalizmusán és vallásosságán szűri át az újabb tapasztalatokat, hogy ebből a hatásmechanizmusból a kiindulást csak részben tükröző új szemléletet formálódjon meg. Az elsődleges szocializációs közeg világszemléletét részben felülírják a későbbi tapasztalatok, ami abban is megmutatkozik, hogy a fiatal Szabó Dezső elveszíti istenhitét. Az „Isten halott” századfordulós világában gyakori beállítódás azonban Szabó Dezsőnél csak a személyes hit dimenzióit szorítja háttérbe. Ez nem eredményez egy evilági vallásosságot, mint az egy generáció alatt szekularizálódó zsidó középosztály tagjainál, akik közül többen a kommunista és szociáldemokrata mozgalmak szószólói lesznek. Szabó társadalomképében a vallás megőrzi társadalomszervező erejét anélkül, hogy annak tartalmaiban a személyes istenhitnek elsődleges szerepe lenne (SZABÓ 2003. 156–166).

Ez a gondolati elem szintén francia hatásokat tükröz, de itt hangsúlyozottan nem a barres-i elképzelésről, hanem a francia szociológia klasszikusairól van szó. Ez vezet ahhoz, hogy Szabó August Comte (COMTE 1979) és Emile Durkheim (DURKHEIM 2003) által megfogalmazott azon koncepció híve lesz, hogy a modern társadalom integrációja nem mondhat le az individuumon túlmutató erőkről. Ezek képesek ugyanis megteremteni a sui generis társadalom egységét. Szabó Dezső is osztja azt a felfogást, hogy a modernitás körülményei között ez már nem történhet a hagyományos vallásosság által, mivel az Istenhez fűződő viszony is individualizálódik. A szociológia francia hagyománya mellett érvel, hogy immár egy szekularizált vallásosság (a társadalomba vetett hit) tudja megteremteni a közösség integrációját. Ez képes az individualitásból fakadó sokféleséget megzabolázni és a társadalom egységét biztosítani. Mint láttuk, ez a felfogás a humanista nyugatosok értelmezésével mutat rokon jegyeket. Másfelől a részvéten középpontba állító humanizmus képviselése vezet ahhoz az éles bírálathoz, amelyet Szabó Dezső az első világháború elején pappírra vet (SZABÓ 2003. 156–166), és ami egyre inkább eltávolítja a liberális racionalista tábor tagjaitól. A döntő fordulat azonban a világháború eseményeivel és a kiszípolozott, reményét veszített ország állapotával és az ebből származó új, de az egész későbbi pályáján végigvitt koncepcióval függ össze, amiben Szabó Dezső most már a „magyar forradalom” szükségességét hirdeti, egyaránt szembekeverve a hagyományos elit által képviselt romantikus konzervativizmussal és az újsütetű polgárság liberális racionalizmusával.

A TUDÁSSZOCIOLÓGIAI POZÍCIÓ HATÁSA

A „MAGYAR FORRADALOM” KONCEPCIÓJÁRA

Szabó Dezső koncepciója hűen tükrözi tudásszociológiai helyzetét. A válság megoldása érdekében történő kapcsolatkeresései a közéleti és politikai elit konzervatív és liberális csoportosulásaival meggyőzik arról, hogy ezek a szekértáborok csak olyan ideológiai pozíciót képesek elfoglalni, amely saját partikuláris társadalmi érdekeiket tükrözi. A magának vateszszerepet tulajdonító, saját koncepcióját az össztársadalmi totalitást megjelenítőnek gondoló Szabó Dezső számára ezek után csak egy lehetőség marad: a fenti csoportokkal való radikális szembenállás kinyilvánítása

és azok vélt, vagy valós partikularitásának leleplezése. Ebben a Szabó Dezső-i gondolatban visszaköszönnek saját társadalmi csoportjának és szűkebb környezetének szándékai: a mindenkori csoportérdekek fölött az össznemzeti érdekek képviselője egy olyan koncepcióval, amely hangsúlyozottan a társadalom egységes képviselőjét fogalmazza meg (SZABÓ 1991. 118–148, 2003. 752–782). Másfelől Szabó gondolkodásának is része az, hogy a perspektívája a történetiség szempontját is képviseli. Másrészt annak a strukturális elemzésnek a szándéka is megjelenik nála, amelyet az új társadalomtudományok (elsősorban a szociológia) nézőpontja hoz magával.

Ezek a léthelyzetből következő jegyek teszik érthetővé, hogy Szabó Dezső indulatos kirohánásai a társadalom vezetésére bejelentkező társadalmi csoportokkal szemben nem csupán felszíni jelenségeket megragadó pamfletek, hanem proto-szociológiai kísérletek arra, hogy ezen csoportok sajátos jegyeit megragadhassuk (SZABÓ 2003. 524–579). Szabó ugyanis az egyes csoportok alkalmatlanságának lendületes és színes ábrázolása során megpróbálja rekonstruálni ezen csoportok történetiségét. Az elemzései ekképpen a történeti pozíció, mint léthelyzet által meghatározott csoportok cselekvéseit írja le, és mutat rá arra, hogy ezek a történeti kondíciók mennyiben köszönnek vissza az adott csoportok jelenbeli cselekvésében és ideológiai pozíciójában. A hagyományos elit, vagy a zsidósággal azonosított modern polgárság társadalomtörténeti kondícióinak számbavétele vezet el ahhoz a konklúzióhoz, hogy ezek a csoportok nem alkalmasak a társadalom vezetésére. Ezen belátás közírói és irodalmi munkásságában (*Az elsodort falu, Segítség, Feltámadás Makucskán* stb.) egyaránt jelen van.

Az egyes társadalmi csoportok részint szaktudományos (történeti és társadalmi) elemzése, részint gyilkos erejű publicisztikája Szabó Dezső legismertebb munkái közé sorolódnak (SZABÓ 2003. 377–383, 383–403, 524–579). A jövő politikáját megfogalmazó programja számára azonban ezek az írások csak eszközök. Ő a társadalom radikális átalakításához, a maguknak ezt a szerepet vindikáló csoportok helyett akarja megtalálni azt a réteget, ami valóban „tengely” lehet a változásnak. Mint közismert, Szabó Dezső a parasztságban találja meg ezt a társadalmi csoportot. E fordulat értelmezése azonban megkívánja azt, hogy az első világháború, mint sorseseemény (TENGYELI 1998) hatására is kitérjünk. A nagy háborút közvetlen közelről megélő Szabó Dezső számára az események a társadalmi elitről elmondottakat igazolják vissza. A nemzetet a háborúba vezető és a munkásokat, parasztokat veszejtő, vagy őket kiszolgáltatott helyzetbe hozó hagyományos elit és a háborúban gazdaságilag jelentősen gyarapodó modern polgárság Szabó Dezső számára egyaránt elvetendő, mint olyan társadalmi erők, amelyek a közösség határhelyzetében is csak a saját partikuláris osztályérdekük mentén cselekednek. Vagyis demonstratív módon a magánérdekeket a közösségi érdekek elé helyezik.

Azonban a világháború és az utána következő összeomlás nemcsak a kétpólusú társadalom elitjének az ország vezetésére való alkalmatlanságát bizonyítja be számára, hanem Szabó értelmezése szerint a humanizmus ideológiájának csődjét is megmutatta. A liberális racionalisták ugyanis (kevés kivételtől eltekintve) az összemberi szolidaritás helyett a nemzeti érdekek szolgálatát választották, amikor a háborús propaganda szolgálatába álltak. Vagy ha nem ezért, akkor Szabó szerint amiatt vádolhatók, hogy a nemzeti sorskérdések idején az internacionalizmus uszályába kerültek, amely éppen a humanizmus tagadásával (a kommunista hatalom támogatásával) igyekezett úrrá lenni a válságon.

Ebben a történeti konstellációban Szabó Dezső nem alaptalanul érezte úgy, hogy a részvét és a szolidaritás hiánya éppen annak az entitásnak vált a kárára, amiért osztályhelyzete folytán

a leginkább elköteleződött: azaz értelmezésében a háború hozta világgésnek a nemzeti társadalom lett a legfőbb kárvallottja. A gyerekkor vallásos világgépe, a nemzedéki radikalizmus és osztályhelyzetének nacionalizmusa játszik szerepet abban, hogy a korábbi humanista diskurzussal radikálisan szakítva, a kétpólusú politikai elittől világgépében és programjában is erősen elkülönülve Szabó Dezső a magyarság harcos szószólójává válik. Szándéka szerint egy olyan totalitást igyekszik ezzel megjeleníteni, ami túllép a romantikus konzervatív és a liberális racionalista partikularitásán (SZABÓ 2003. 145–149, 362–377). A profetikus hang egy új értelemadás szándékával, az „értékek átértékelésével” lép fel mindazokkal szemben, akik változatlanul a magán- vagy csoportérdekek szolgálatában cselekednek.

A PARASZTSÁGRA ALAPOZOTT TÁRSADALMI VÁLTOZÁS TUDÁSSZOCIOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Mint láttuk, a világháború és a forradalmak arról győzik meg Szabó Dezsőt, hogy a társadalom vezetésére sem a hagyományos elit, sem a polgárság újabb csoportjai, sem a munkásság nem képes.¹¹ Szabó megközelítésének újszerűsége abban állt, hogy a fenti csoportok kudarcát nem a külső tényezőkben (a háborús vereségben, a kisantant egységes fellépésében, a győztesek politikai rövidlátásában stb.) keresi, hanem e csoportok társadalomtörténetileg kondicionált alkalmatlanságában. Vagyis Szabó szerteágazó publicisztikája elsősorban azzal magyarázza a fennálló helyzetet, hogy ezek a csoportok egyaránt képtelenek a térség társadalomfejlődésének sajátos jegeit kifejezni. Ennek legfőbb okát pedig abban látja, hogy ezek a csoportok mind idegen képletek. Szabó Dezső számára ezek olyan csoportosulások, amelyek nem a társadalom organikus fejlődésekként alakultak ki, hanem pillanatnyi hatalmi érdekek, politikai változások eredményeként váltak társadalmi tényezőkké.

Szabó számára ezeket a csoportokat idegenségük köti össze (SZABÓ 2003. 383–403, 417–480, 524–579). Azok a történelmi változások határozzák meg őket, amelyek elszakították őket a társadalom többségét kifejező csoportoktól. Ezt egyaránt érvényesnek gondolja az arisztokráciára, amelyet elsősorban a külső, birodalmi érdekek formáltak, vagy a pár generációs jelenlétükkel eleve a hagyományos társadalmi csoportoktól különböző, őket nem kifejező társadalmasulást képviselő csoportokra, mint a zsidósággal azonosított polgárságra, amely saját csoportérdekei mentén szervezi meg a gazdaságot. A húszas évek publicisztikája ezt a korábban meglévő Szabó Dezső-i értékelést egészíti ki a közhivatalokban túlsúlyban lévő hagyományos polgárságról szóló értelmezésével. Ez a középréteg nem tud önálló akaratú polgársággá válni (így nem képes a társadalom tengelye sem lenni), hanem csoportérdekei mentén korrumpálódik, és asszimilálódik a felső társadalmi csoportokhoz (SZABÓ 2003. 410–417, 579–614, 1991. 167–182). Ezt a csoportot leginkább a svábsággal azonosítja, és – különösen a harmincas évek erősödő náci veszélye idején – a német birodalmi érdekek szolgálatában mozgósítható, vagy legalábbis a térség organikus társadalomfejlődésétől idegen képletnek tekinti (SZABÓ 2003. 702–719, 738–752).

¹¹ Szabó Dezsőnek a munkásságról szóló értékelése némileg más, mint a társadalom két elítjének, illetve a középosztálynak a jellemzése. A munkásságtól csak a vezető szerepet vitatja el, de azt olyan társadalmi csoportnak tekinti, amely a parasztság szövetségeseiként az új társadalom alapja lehet (SZABÓ 1991. 211–223).

A fenti történelmi tabló után, nem meglepő módon, Szabó Dezső számára csak egyetlen társadalmi csoport marad, amelyre a válságból kivezető és a társadalom egészét kifejező politika támaszkodhat. Nézőpontja szerint a parasztság viseli magán a térség társadalomfejlődésének sajátosságait, és ez számára az egyetlen csoport, amelynek organicitása nem megkérdőjelezhető. Szabó számára azt a társadalmi képletet jelenti, amely a felsőtársadalom ad hoc változásai ellenére őrzi a térség hagyományát és olyan kollektív erőt képez, amely tömegessége folytán is képes lehet új irányt adni a társadalomfejlődésnek. A szerves társadalmi fejlődést középpontba állító elképzelés számára nem utolsó szempont azt sem, hogy ez a réteg őrzi leginkább magyarságát.

Szabó Dezső tehát a nemzeteken átívelő humanizmus helyett az első világháború végétől a parasztságban manifesztálódó magyarság képviselőjére vállalkozik. Noha ebben az elképzelésben látszólag éles váltás van a korábbiakban képviseltekhez képest, elemzésem mégis inkább a folytonosságot hangsúlyozza Szabó felfogásában. Amellett érvelek, hogy a parasztsággal kifejezett magyarság koncepciója Szabó léthelyzetének, nemzedéki pozíciójának és az ezeken keresztül ért szellemi hatásoknak az eredményeként formálódott. Vagyis felfogásában azoknak az egymással kölcsönös viszonyban lévő strukturális hatásoknak van elsődleges szerepe, amelyek kijelölik az ebben a közegben szocializálódó egyén szellemi magatartását. Másfelől ezek a jegyek biztosítják az alaki változások ellenére is a lényegi elemek folytonosságát is ez életműben. A Szabó Dezső-i elképzelésben ugyanis visszaköszönnek azok az elemek, amelyek már a háború előtt is formálták társadalomképét.

A parasztságot középpontba állító felfogása magán viseli korának baloldali mozgalmait, amelyek egyaránt a társadalom elnyomott többségének képviselőjére vállalkoztak. Másfelől koncepciójában megjelenik a tradicionális kis- és középnemesi réteg felelősségérzete a nemzeti társadalomért. Szabó Dezső eredetiségét mutatja az, hogy a mások számára kibékíthetetlen hatásokat tudja egységgé formálni. A kortársain túlmutató módon, ezeket az osztályhelyzetből és a nemzedéki léthelyzetből jövő hatásokat nem doktriner módon formálja programmá. (Utóbbi inkább a hazai baloldali mozgalmak tagjaira jellemző, akik a társadalomfejlődés sajátosságaira érzéketlenül munkáshatalommal és proletárdiktatúrával akarják megoldani a válságot egy agrárországban.) Szabó elképzelése képes a koncepcióját a térség hagyományaihoz illeszteni, amikor a hagyományos társadalom legnagyobb csoportját nevezi meg a társadalom tengelyének. Ez mellett pedig elképzelésében jelen van az a keresztényi hagyomány is, amely az elesettekkel, alulmaradtakkal való szolidaritásban találja meg a cselekvő értelmiség feladatát. A parasztságra alapozott felfogás pedig egyúttal lehetőséget kínál arra is, hogy az etnikailag leginkább magyar társadalmi csoport középpontba állításával a nemzeti társadalom egységét is megvalósítsa.

Mindezek az elemek lesznek az alapjai annak a már Adyval elinduló faji gondolatnak, amely egyaránt túllép a kétpólusú politikai elit perspektíváján (SZABÓ 2003. 252–261, 417–480, 524–579, 579–614, 1991. 96–118). Szabó Dezső szándéka nyilvánvalóan az, hogy az egész nemzetet formálja radikálisan újjá és alkalmassá a modernitás jelentette kihívásokra. Ebben az értelemben a parasztság csak tengelye, legfőbb társadalmi csoportja és nem célja társadalompolitikai elképzelésének. A szabói program arra törekszik, hogy a faji jegyeit elveszítő felsőbb csoportok helyett a térség hagyományát őrző, és ezáltal a megújulás zálogának tekinthető parasztság világlátása formálja át a társadalom egyéb csoportjait. A parasztságban meglévő kondíciók, kulturális jegyek elterjesztése és általánossá tétele az eszköz ahhoz, hogy a hirtelen politikai

és gazdasági változások, válságok miatt utat vesztett társadalom megújítható. Ennek megfelelően Szabó faji gondolata elsősorban kulturális jegyeket hangsúlyoz, és világos távolságot mutat a korszak szélsőjobboldali (nemzetiszocialista) fajfogalmától. Szabó társadalompolitikai programja is inkább a pozitív diszkriminációra helyezi a hangsúlyt (SZABÓ 1991. 80–95). A feladat számára az, hogy a parasztságban megmutatkozó kulturális (faji) jegyeket felszínre hozza és a közpolitika domináns tényezőjévé tegye (SZABÓ 1991. 182–206).¹²

Szabó Dezső koncepciójában nyilvánvalóan jelentős szerepe van a társadalom terheit viselőkkel való szolidaritásnak. A parasztság azt a népi tömböt jelenti, amely a történelem évszázadai alatt sosem volt tényező, de a rendi társadalom felbomlásával tömegessége egyre inkább politikai szereplővé teheti. A népiség gondolatának 19. századi, inkább szépirodalmi és esztétikai kategóriaként való megjelenése után Szabó Dezső az, aki politikai szereplőként, sőt, a társadalmi megújulás alapjaként tekint rá. Tudásszociológiai elemzésem arra próbálta meg a figyelmet fordítani, hogy ez a koncepcióváltás, vagy másképpen a harmadikutas gondolat megszületése egyaránt tükrözi Szabó osztályhelyzetét és generációs léthelyzetét is. A parasztságot középpontba állító társadalmi vízió csak a tradicionális nemesi társadalom csoporttagsága és az a nemzedéki élmény alapján születhetett meg, másfelől ennek a nézetnek a megfogalmazásához a társadalom radikális megújítása érdekében a modern ideológiák (marxizmus, szociáldarwinizmus, evolucionizmus stb.) alapján is tájékozódnia kellett. Ezeknek a tényezőknek egyaránt van szerepe abban, hogy Szabó nem egyszerűen saját szűkebb társadalmi csoportjának ideológiai képviselőre vállalkozik, hanem a társadalom egészét legjobban kifejező, az egész társadalom megújítására képes csoport ideológiai harcosságá válik.

A léthelyzetnek a világlátást formáló jegyeinek a hatása a fentiek mellett még további tényezőkben is megmutatkozik. A parasztságot középpontba állító megközelítés (a szociáldemokrata, marxista hagyományhoz hasonlóan) a társadalom többségi csoportját teszi a modern (izálódó) társadalom alapjává. Ez a nézőpont azonban további elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel. Noha Szabó Dezsőt szokás valami hagyományos paraszttromantika képviselőjének tekinteni (és ezáltal olyan szerzőnek, aki a romantikus konzervatív alakját testesíti meg – vö. SZABÓ MIKLÓS 1989b, HUSZÁR 1984), számára azonban teljesen világos, hogy a parasztság évszázados „társadalomalatti” helyzete, a felette álló társadalmi csoportoknak való kiszolgáltatottsága, továbbá a közügyekből való kiszorítottsága nem múlik el hatástalanul. Szabó tisztában van azzal, hogy a parasztság jelenbeli állapotában nem alkalmas a neki tulajdonított vezető szerepre. Szabó – az akkor kibontakozó zeneetnológiai kutatások legjelesebb alakjaival, Kodállal és Bartókkal megegyezően¹³ – benne inkább olyan „tiszta forrást” lát, amely alapja lehet a társadalom saját hagyományát tükröző átalakításnak. A feladat tehát nem egyszerűen az, hogy a felette álló társadalmi csoportok diszkvalifikálásával helyzetbe kell hozni a parasztságot, hanem annak a felismerése, hogy a lényegi társadalmi változás csak e társadalmi csoporton kívülről jövő beavatkozással valósítható meg.

¹² Ebben a jegyben is látható, hogy Szabó Dezső nem egyszerűen a barres-i politika mechanikus lekövetője. Számára ugyanis nem az etnikai jegyeket van a hangsúly, hanem azon a kulturális mintázaton, amely a térség hagyományát (és jövőjét) kifejezi, és amelynek jegyei elvileg minden etnikum számára elsajátítható.

¹³ Feltehetően innen datálódhat Bartók Béla elismerése Szabó Dezső iránt. Mindenesetre Bartók is azok között van, aki nyilvánosan köszönti a 60. születésnapját ünneplő szerzőt (BUDAI BALOGH 1981). Szabó Dezső és Kodály Zoltán barátsága még az Eötvös-kollégium idejéből datálódik (BUDAI BALOGH 1982).

A Szabó Dezső-i helyzetértékelésnek több folyománya is van. Egyrészt ebből a helyzetből azt következik, hogy a parasztság társadalmi kondicionálására lesz szükség. Vagyis a koncepcióban – a korszellemnek megfelelően – a nevelésnek lesz kitüntetett szerepe. A parasztságban (és ezáltal a térség társadalomfejlődésében) benne rejlő potenciál kibontakoztatása csak külső, elsősorban állami beavatkozással lehetséges (SZABÓ 2003. 417–480, 719–738, 1991. 15–58, 438–482). A koncepció etatizmusa jól mutatja a századforduló generációjának azt az alapvető beállítódását is, hogy már nem hisz a liberalizmus individualizmusában és a modern államapparátus bevonásával törekszik a társadalom átforgatására. Szabó etatizmusának sajátos jegye azonban az, hogy az állami beavatkozásra nem a társadalom felülről történő megszervezése (vö. HABERMAS 1993) érdekében gondol, hanem az állami részvétel a társadalom újjászervezése és a társadalom tengelye köré szervezett átfogó reform érdekében történik. Szabó hangsúlyozottan nem a társadalom hagyományos és újszerűtől elválasztó hatalomgyakorlási technikájaként tekint az állami beavatkozásra, hanem immár a társadalom azon mérnökeként, aki képes az osztályérdekek partikularizmusán túllépve a társadalom totalitásában gondolkodni (SZABÓ 2003. 752–782, 1991. 15–58).

A „SZABADON LEBEGŐ TÁRSADALOM”

A SZABÓ DEZSŐ-I ÉRTELMEZÉS KORLÁTAI

Szabó Dezső generációs élményei és osztályhelyzete olyan sajátos elegyet jelentenek, amelyek egyaránt arra kondicionálják, hogy a társadalom egészének képviselőjére vállalkozzon. Kisnemesi származásának kettős természete is már magában rejti ezt a társadalmi perspektívát. Egy olyan csoport tagja, amely mint önálló csoportosulás nyilvánvalóan súlyát veszítette a modern átalakulás következtében. (Léthelyzetéből fakadóan, esetleg az állami hivatalnokréteg szószólója lehetett volna és valami idejétmúlt nemzeti politika képviselője, de ez olyan perspektíva, amely korának generációja számára nem jelentett komolyan vehető alternatívát.) Másrészt annak a kisnemesi rétegnek a tagja, amely a nemzeti társadalom közéletében évszázadok óta jelen van, és amely önértelmezése szerint mindig a társadalom egészének képviselőjére vállalkozott. Miközben a történeti változás egyre inkább súlytalanná teszi ezt a csoportot társadalmi vonatkozásban, a politika gyakorlásában szerzett készsége óhatatlanul felszínre hozza ezen csoport azon tagjait, akik politikai programja immár ösztályérdekekkel lép fel. Ez a hatás keveredik azzal a generációs élménnyel, amely immár nem osztályérdekekre, hanem a világegész megragadására és újjáformálására koncentrál.

Ezek a tényezők alakítják ki azt a sajátos léthelyzetet, amelynek perspektívájában a szűkebb csoporttagság háttérbe szorul, és az egyik határozott társadalmi képlethez sem tartozó személyek úgy érezhetik, hogy világlátásuk túlmutat az egyes léthelyzetek partikularitásán. Szabó Dezső önértelmezése ennek a léthelyzetnek a folyománya. A kisnemesi származású entellektuel túllép társadalmi csoportja nézőpontján, és némi tájékozódási idő és kapcsolatkeresés után egyaránt szakít a társadalom vezetéséért versengő két csoportosulás, a hagyományos arisztokráciával fémjelzett nagybirtokos elit, és a modernséget kifejező új polgárság nézőpontjával. Viszonylagos személyes függetlensége, műveltsége és összeurópai perspektívája azt a hatást kelti benne, hogy a partikularitásokba fulladt nézőpontok és azok mögött megbújó részérdekekkel szemben ő lesz az, aki képes ezen partikularitásoktól elszakadva a társadalom egészének megragadására és hiteles képviselőjére. Ez a léthelyzet és az ebből fakadó önértelmezés jogosítja fel az átfogó

értelemadásra, az izmusok ötvözeteként olyan társadalompolitikai vízió megfogalmazására, ami a térség lényegét igyekszik megragadni. És legfőképpen ez vezet ahhoz, hogy önmagát a viszonyok radikális, de értő átalakítására képes „társadalom mérnöki” pozíciójába helyezze.

Szabó Dezsőt ennyiben a mannheimi „szabadon lebegő értelmiség” sajátos kelet-közép-európai alakjának tekinthetjük. Annak a közties helyzetű társadalmi csoportnak a tagja, aki évszázadok óta folyamatosan érintkezésben van a társadalom többségét képező parasztsággal, illetve a felette lévő, a nagypolitikát irányító csoportokkal. Középszintű helyzete és a rendi viszonyokból következő presztízse is lehetőséget kínált arra, hogy a polgárság új elemeivel is kapcsolatba lépjen. A különböző életvilágokkal érintkező, azon átjáró csoport tagjaként ezért képes magába olvasztani mindazokat a szellemi áramlatokat, amelyek az egyes rétegeket elválasztják. Ez a sajátos léthelyzet teremt lehetőséget arra a mannheimi „relacionizmusra”, amely a különböző léthelyzetek ideológiai pozícióját magába olvasztva törekszik a társadalom egészének képviselésére.

Az e tekintetben a nyugat-európai társadalomfejlődéssel megegyező jegyek mellett azonban a Szabó Dezső-i relacionizmus úgy olvasztja magába a különböző irányzatokat, hogy a szintézisalkotás során átveszi azok ideológiai tartalmait (az organikus társadalomszemléletet, az elesett csoportok képviselését, az etatizmust, a szabadságjogokat stb.), de közben elvitatja a szemléletére ható csoportok jogát a társadalom képviselésére. A Szabó Dezső-i relacionizmus ekképpen a partikularitásokon túlmutató össztársadalmi perspektívát nem az érintett csoportok bevonásával, hanem a – soreli hatalomkoncepcióhoz híven – egy szűk elit vezetésével találja kivitelezhetőnek; miközben a század nagy hatást kiváltó politikai radikálisaihoz (a marxistákhoz, fasisztákhoz, nemzetiszocialistákhoz) hasonlóan a társadalom legnagyobb csoportjának nevében lép fel.

Szokás ezt a sajátos megoldást egyszerűen az összeférhetetlenek, hálátlannak, bosszúvágyónak stb. nevezett Szabó Dezső jellemvonásainak tulajdonítani. Remélhetőleg közelebb kerülünk a valósághoz, ha egy nagyhatású szerző koncepcióját nem pszichologizálással, hanem léthelyzetének és nézőpontjának felfejtésével igyekszünk megragadni. Ekképpen inkább arra utalok, hogy a Szabó Dezső-i elképzelésben visszaköszönek azok a társadalmi hatások, amelyek szemléletmódját kialakították. Ezen túl nézőpontjára kialakulására feltehetően hatnak azok a tényezők is, amelyeket a térség társadalomfejlődését jellemzik. Ez a megszakítottságokkal terhelt társadalomfejlődés (BENDA 1991, 1997), vagy másképpen fogalmazva, a pillanatnyi elhatározások, nyers hatalmi viszonyok (HAJNAL 1942, 1988, 1993) alapján formálódó társadalmulása jelenti azt a társadalmi közeget, amely az egyes társadalmi csoportok mozgásterét kijelöli. Minden bizonnyal a közép-kelet-európai társadalomfejlődéssel függ össze az, hogy a nem a méltányos szolgáltatások rendjén alapuló társadalomszerveződés olyan társadalmi képleteket hoz pozícióba, amelyek elszigetelt egységekként kisebb csoportszolidaritással jellemezhetőek, mint a nyugati régió szervezesebben fejlődő társadalmiban lévőek.

Mindez egy „zsombékokon” ülő társadalmat (CONCHA 1927) eredményez, ahol a vágyott egység legfeljebb kívülről teremthető meg, s a társadalomfejlődés mindazokkal a problémákkal terhelt, mint ahogy ez az organikus fejlődés nélküli képletekben általában lenni szokott. Szabó Dezső felfogására ennyiben az a társadalmi környezet hat, ahol a társadalomfejlődés sajátosságai egymástól jobban elkülönülő rétegeket alakítanak ki. Ezzel függ össze az is, hogy a társadalom egységére tett erőfeszítések csak az egyes csoportok nézőpontjának hatását tükrözhetik, de maguknak az érintett csoportoknak a képviselésére nem tud vállalkozni. Koncepciójának, minden eredetisége mellett, éppen ebben rejlik a buktatója: Szabó Dezsőnek úgy kellene az egész

társadalmat magába foglaló reformot megvalósítani, hogy annak jelentős (és a hatalom gyakorlásában jártas) csoportjait nem tudja ebbe az egységbe bevonni. Szabó nemzeti radikalizmusát tehát az jellemzi, hogy az egy olyan „szabadon lebegő társadalmat” vizionál, amely nem történetiségében létezik valós entitásként, hanem amely csak a radikális átalakulás után tud formát és arcot ölteni.

A közép-kelet-európai térség társadalomfejlődésének folyamánya tehát az, hogy a folytonosság, az organikus építkezés hiánya sokkal inkább teret ad annak a politikai radikalizmusnak, amely nem az amúgy is képlékeny, a hagyományt alig megtestesítő társadalmi képletekre akar támaszkodni. Ehelyett társadalmpolitikai víziójában a fennálló hatalmi elitekkel szembeni társadalmi átalakulást fogalmaz meg, amely megközelítése szerint a térség hagyományát kifejező társadalomfejlődést jelenthet. A régió „*társadalmának mérnökei*” tehát a jövő érdekében akarnak végképp szakítani a jelennel, hogy a (talán sosem volt) múlt aranykorát megteremthessék. Ez a tudásszociológiaiag értelmezhető helyzet hozza magával azt, hogy egy ösztársadalmi igényeket megfogalmazó program, miként Szabó Dezsőé is, csak a társadalomban jelen lévő ideológiák, de nem a mögöttük lévő csoportok szintézisére tud törekedni. Ebből fakad radikalizmusa, és ez eredményezi ellentmondásos tartalmait és ellentétes megítélését is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANDERSON, BENEDICT (2006): *Az elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, Atelier.

A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. (1958) *Társadalmi Szemle* 6. 38–69.

BENDA GYULA (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? *Európai Fórum* 1. évf. 2. sz. 18–27.

BENDA GYULA (1997): A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* 2. évf. 4. sz. 33–42.

BERGER, PETER L. – LUCKMANN, THOMAS (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Józsefvég.

BERTHA ZOLTÁN (2005): „*Világképteremtő enciklopédizmus*.” Budapest, Kairosz Kiadó.

BOGNÁR BULCSU (2015): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása. A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 25. évf. 1. sz. 39–65.

BORBÁNDI GYULA (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski Kiadó.

BUDAI BALOGH SÁNDOR (1981): Bartók Béla és Szabó Dezső egymásról. *Confessio* 3. évf. 1. sz. 101–104.

BUDAI BALOGH SÁNDOR (1982): Kodály Zoltán és Szabó Dezső barátsága. *Confessio* 6. évf. 1. sz. 109–111.

COMTE, AUGUST (1979): *A pozitív szellem. A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*. Budapest, Magyar Helikon – Európa.

- CONCHA GYŐZŐ (1935): Van-e magyar társadalom? Nincs. In Concha Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. II. Budapest. 644–661.
- DURKHEIM, ÉMILE (2003): *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest, L'Harmattan.
- GOMBOS GYULA (1975): *Szabó Dezső*. New York, Püski.
- GRÓH GÁSPÁR (szerk. és vál.) (2002): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Budapest, Nap Kiadó.
- HABERMAS, JÜRGEN (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég–Osiris.
- HAJNAL ISTVÁN (1942): Az osztálytársadalom. In Domanovszky Sándor (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország*. Szekszárd, Babits Magyar-Amerikai Kiadó Rt. 153–201.
- HAJNAL ISTVÁN (1988): *Az újkor története. (Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet. Újkor.)* Budapest: Athenaeum Kiadó.
- HAJNAL ISTVÁN (1993): *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. História Könyvtár. Monográfiák 2.
- HUSZÁR TIBOR (1984): *Nemzetlét, nemzettudat, értelmiség*. Budapest, Magvető.
- JÁSZI OSZKÁR (1918): *Mi a radikalizmus?* Budapest, Országos Polgári Radikális Párt.
- KARÁCSONY ANDRÁS (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest, Osiris–Századvég.
- KOSELLECK, REINHART (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz.
- KOVÁCS DÁVID (2010): Szabó Dezső protestantizmus-szemlélete. In Kulin Ferenc – Veliky János (szerk.): *„Zengett Sziónon a zsoldár.” A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*. Budapest, Argumentum. 160–180.
- KOVÁCS DÁVID (2014): *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Máriabesnyő, Attraktor.
- LITVÁN GYÖRGY (2003): *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris.
- LUHMANN, NIKLAS (1993a): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Band 1–4. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (1993b): Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition. In Luhmann, Niklas: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Band 1. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 9–71.
- LUHMANN, NIKLAS (1993c): Individuum, Individualität und Individualismus. In: Luhmann, Niklas: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Band 3. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 149–258.
- LUHMANN, NIKLAS (1996): Tautologie und Paradoxie in den Selbstbeschreibungen der modernen Gesellschaft. In Luhmann, Niklas: *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 79–106.
- LUHMANN, NIKLAS (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- LUHMANN, NIKLAS (1999): Die Behandlung von Irritationen: Abweichung oder Neuheit? In Luhmann, Niklas: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Band 4. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 55–100.
- LUHMANN, NIKLAS (2005): Az írás formája. In Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest, Ráció. 431–454.
- LUHMANN, NIKLAS (2009): Veränderungen im System gesellschaftlicher Kommunikation und die Massenmedien. In Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Wiesbaden, VS Verlag. 355–368.
- MANNHEIM KÁROLY (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz.
- MANNHEIM KÁROLY (2000): A nemzedékek problémája. In Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris. 201–253.
- NAGY PÉTER (1964): *Szabó Dezső*. Budapest, Akadémiai.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1989): *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, Akadémiai.
- PETRIK BÉLA (2003): A teljes kép felé. Szabó Dezső a Magyar Életben. *Hitel* 16. évf. 3. sz. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00015/nemzet.html>.
- PETRIK BÉLA (2005): Fogságban. Szabó Dezsőről. *Hitel* 18. évf. 1. sz. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00037/nemzet.html>.
- PETRIK BÉLA (2008): Összeomlás. Szabó Dezső életművének fogadástörténete 1945-től a monográfiák megszületéséig. *Kortárs* 52. évf. 5. sz. 5–45. <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00126/petrik.htm>.
- PETRIK BÉLA (2009): Életmű az idő kapujában. (Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék.) *Hitel* 22. évf. 6. sz. 113–117.
- SZABÓ DEZSŐ [1938] (1991): A holnap nácionálizmusa. In *Az egész látóhatár I.* 15–58.
- SZABÓ DEZSŐ [1936] (1991): Toborzó. In *Az egész látóhatár I.* 80–95.
- SZABÓ DEZSŐ [1934] (1991): Karácsonyi levél. In *Az egész látóhatár I.* 96–118.
- SZABÓ DEZSŐ [1936] (1991): A népképviselő. In *Az egész látóhatár I.* 118–132.
- SZABÓ DEZSŐ [1938] (1991): A választójog reformja. In *Az egész látóhatár I.* 133–148.
- SZABÓ DEZSŐ [1935] (1991): Magyarország helye Európában. In *Az egész látóhatár I.* 149–166.
- SZABÓ DEZSŐ [1935] (1991): A magyar középosztály megteremtése. In *Az egész látóhatár I.* 167–182.
- SZABÓ DEZSŐ [1923] (1991): A magyar paraszt. In *Az egész látóhatár I.* 182–200.
- SZABÓ DEZSŐ [1936] (1991): A magyar paraszt és a magyar kultúra. In *Az egész látóhatár I.* 201–206.
- SZABÓ DEZSŐ [1923] (1991): A munkásság. In *Az egész látóhatár I.* 211–223.
- SZABÓ DEZSŐ [1938] (1991): A végzet ellen. (Hungarizmus és halál.) In *Az egész látóhatár I.* 438–482.
- SZABÓ DEZSŐ [1923] (1991): Rokamból-romantika. In *Az egész látóhatár I.* 483–500.
- SZABÓ DEZSŐ [1938] (1991): Az antijudaizmus bírálata. In *Az egész látóhatár I.* 501–532.

SZABÓ DEZSŐ (1991): *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok.* Budapest, Püski.

SZABÓ DEZSŐ (1996): *Életeim I–II. Születéseim, halálaim, feltámadásaim.* Budapest, Püski.

SZABÓ DEZSŐ [1912] (2003): Az irodalom, mint társadalmi funkció. In *Egyenes úton I.* 136–145.

SZABÓ DEZSŐ [1912] (2003): A magyar protestantizmus problémája. In *Egyenes úton I.* 145–149.

SZABÓ DEZSŐ [1915] (2003): Az individualizmus csődje. In *Egyenes úton I.* 156–166.

SZABÓ DEZSŐ (2003): Faj és világirodalom. In *Egyenes úton I.* 252–261.

SZABÓ DEZSŐ [1911] (2003): Válasz. In *Egyenes úton I.* 353–355.

SZABÓ DEZSŐ [1919] (2003): Az egész emberért. In *Egyenes úton I.* 355–362.

SZABÓ DEZSŐ [1929] (2003): Az út – előre. A belső válság megoldása felé. In *Egyenes úton I.* 362–377.

SZABÓ DEZSŐ [1929] (2003): Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In *Egyenes úton I.* 377–383.

SZABÓ DEZSŐ [1923] (2003): Habsburg-destrukció és fehér bolsevizmus. In *Egyenes úton I.* 383–403.

SZABÓ DEZSŐ [1923] (2003): Remény nélkül. In *Egyenes úton I.* 410–417.

SZABÓ DEZSŐ [1923] (2003): Új magyar ideológia elé. In *Egyenes úton I.* 417–480.

SZABÓ DEZSŐ (2003): Végzet. In *Egyenes úton II.* 524–579.

SZABÓ DEZSŐ [1937] (2003): Virrasztó Koppány. In *Egyenes úton II.* 579–614.

SZABÓ DEZSŐ (2003): Az őrtoronyról. In *Egyenes úton II.* 702–719.

SZABÓ DEZSŐ [1941] (2003): A paraszt-probléma és az irodalom. In *Egyenes úton I.* 719–738.

SZABÓ DEZSŐ [1931] (2003): A németiség útja. In *Egyenes úton II.* 738–752.

SZABÓ DEZSŐ [1936] (2003): A mai magyar politikai horizont. In *Egyenes úton II.* 752–782.

SZABÓ DEZSŐ (2003): *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest, Püski.

SZABÓ MIKLÓS (1989a): Új vonások a századforduló magyar konzervatív gondolkodásában. In Szabó Miklós: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Budapest, ELTE – Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülete. 109–176.

SZABÓ MIKLÓS (1989b): Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. In Szabó Miklós: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Budapest, ELTE – Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülete. 209–216.

TENGELYI LÁSZLÓ (1998): *Élettörténet és sorsesemény.* Budapest, Atlantisz.

VERES ANDRÁS (2013): Szabó Dezső újraértékelése. *Jelenkor* 56. évf. 1. sz. 61–68.